

An Examination of Solar Beliefs in Vladimir's Pantheon in Ancient Russia

Zeinab Sadeghi Sahlabad^{1✉} | Maryam Shafaghi²

1. Corresponding Author, Associate Professor, Department of Russian Language, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran, Iran. Email: z.sadeghi@alzahra.ac.ir

2. Associate Professor, Department of Russian Language, Faculty of Persian Literature and Foreign Languages, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran. Email: shafaghi@atu.ac.ir

Abstract

The present study examines the influence of the Iranian Mithraic cult, or the solar religion, on the mythology and symbols of ancient Russia, with a focus on Vladimir's Pantheon in Kiev. Vladimir Sviatoslavich, known by the legendary epithet 'Sun King,' established a pantheon for the purpose of unifying the Slavic tribes, in which, besides Perun, deities such as Khors and Dazhbog were also present. Linguistic and mythological analyses demonstrate that 'Khors,' a word of Iranian origin, entered the Russian language through the Ossetic language and corresponds to the sun deity.

Furthermore, notable similarities are observed between the birth myth of Dazhbog and the legend of Mithra's birth from stone. Additionally, the symbolic role of the horse in the funerary rites of ancient Russia, adopted from the Ossetians and Alans, bears a close relationship to the concept of Mithra's solar chariot. Nevertheless, the adoption of Christianity in Russia led to the widespread suppression of ancient cults and mythologies, which has resulted in severe limitations upon the archaeological and historical heritage related to this subject.

This research aims to answer the question of which deities of Vladimir's Pantheon were influenced by the Mithraic cult. Accordingly, since no tangible heritage from that era has survived, through the aid of available linguistic and historiographical sources—such as the Primary Chronicle (Tale of Bygone Years) and the Tale of Igor's Campaign, which provide limited information about Vladimir's Pantheon in ancient Russia—it has been demonstrated that Khors and Dazhbog have roots in the solar cult. The article also addresses the connection between the horse in Slavic mythology and the solar cult.

Keywords: Vladimir's Pantheon, Ancient Iran, Ancient Russia, Mithraism, Khors, Dazhbog.

Introduction

The re-reading of myths from the literature of various nations provides an important window for understanding the cultural identity and worldview of diverse societies throughout history. Myths, as enduring expressions of collective experience, reveal a constellation of values and imaginative perspectives of cultures. Linguistic and archaeological studies have identified southern Russia as the principal homeland of Indo-European peoples, whose migrations gave rise to profound cultural interaction and exchange with other peoples, producing enduring mythological patterns.

These roots led to the unconscious transmission of cultural and mythological elements in the encounters of Indo-European peoples with indigenous populations. The prominent linguistic and conceptual similarities between the deities of the Eastern Slavs and ancient Iran reflect the mutual influences of these civilizations. Scholars have attributed Iranian origins to certain names in the Kievan pantheon and have pointed to Scythian-Iranian roots. Although the role of Mithraism in Iran is well known, its influence on Vladimir's Pantheon has received less scholarly attention.

This research analyzes the origins and solar connections of the deities of Vladimir's Pantheon using library sources and Russian texts. Unlike Greek and Roman mythology, which possess abundant primary sources, Slavic mythology lacks such direct sources, and beliefs were largely oral and transformed after Christianization. Therefore, the available information is primarily based on Russian historical chronicles such as the Primary Chronicle (Tale of Bygone Years) and the Tale of Igor's Campaign. Contemporary Russian sources also emphasize the dispersion and scarcity of sources. This study focuses on evidence of Mithraism in ancient Russia and primarily addresses the solar dyad of 'Khors and Dazhbog' in Vladimir's Pantheon, examining other deities only in relation to solar mythology.

Research Findings

In 980 CE, Vladimir Sviatoslavich ascended to the throne of Kiev and received the legendary title 'Sun King,' evoking ancient Scythian and Slavic mythology. To unify the Eastern Slavic tribes, he constructed a pantheon featuring wooden statues of deities such as Perun, Khors, Dazhbog, Stribog, Simargl, and Mokosh upon a high hill in Kiev, placing Perun at its center. Chronicles such as the Primary Chronicle (Tale of Bygone Years) and the Tale of Igor's Campaign mention these deities and particularly emphasize the solar dyad of Khors and Dazhbog, which bear linguistic and mythological Iranian influence.

The ritual role of the horse in solar and funerary contexts also attests to Indo-European connections. Although archaeological findings are limited, linguistic analysis demonstrates that Khors has Iranian origins, and the characteristics of Dazhbog bear similarities to deities such as Mithra. Finally, the transformation of Vladimir's Pantheon, particularly after Christianization, reveals the integration of native Slavic traditions with Iranian solar ritual and the gradual elimination of pagan rites.

Conclusion

This research demonstrates that the Iranian solar cult, particularly Mithraism, played a decisive role in shaping the religious beliefs and symbols of ancient Russia. Deities such as Khors and Dazhbog are directly connected to Iranian solar origins and functions, and linguistic analysis of the term 'Khors' and the birth narrative of Dazhbog highlight a profound mythological connection with Mithra.

The horse, both in funerary rites and as a symbol of Mithra's solar chariot, reflects the cultural bond between Iran and Russia. Despite the loss of a large portion of historical and archaeological evidence, linguistic traces and surviving texts prove the influence of Mithraism on local solar beliefs. The solar theology of Vladimir's Pantheon represents a multilayered process of cultural interaction between Iran and Russia—a context in which Mithraic and solar symbols played a foundational role in the religious and mythological structure of this region, traces of which remain discernible even in scattered historical sources.

Cite this article: Sadeghi Sahlabad, Z., & Shafaghi, M. (2026). An Examination of Solar Beliefs in Vladimir's Pantheon in Ancient Russia. *Religions and Mysticism*, 58 (2), 383-404. (in Persian)

Publisher: University of Tehran Press.
Authors retain the copyright and full publishing rights.
DOI: <https://doi.org/10.22059/jrm.2025.401566.630664>

Article Type: Research Paper
Received: 30-Aug-2025
Received in revised form: 27-Sep-2025
Accepted: 16-Nov-2025
Published online: 13-Jan-2026

بررسی باورهای خورشیدی در ایزدکده ولادیمیر روسیه باستان

زینب صادقی سهل آباد^۱ | مریم شفق^۲

۱. نویسنده مسئول، دانشیار، گروه زبان روسی، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهراء(س)، تهران، ایران. رایانامه: z.sadeghi@alzahra.ac.ir
۲. دانشیار، گروه زبان روسی، دانشکده ادبیات فارسی و زبان‌های خارجی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران. رایانامه: shafaghi@atu.ac.ir

چکیده

پژوهش حاضر به بررسی تأثیر آیین مهرپرستی ایرانی یا همان کیش خورشید بر اساطیر و نمادهای روسیه باستان، با تمرکز بر ایزدکده ولادیمیر در کی‌یف می‌پردازد. ولادیمیر سویاتسلاویچ ملقب به «خورشید شاه» در راستای وحدت قبایل اسلاو، ایزدکده‌ای را بنا نهاد که در آن، علاوه بر پرون، ایزدانی چون خورس و دژدبوغ نیز حضور داشتند. تحلیل‌های زبان‌شناختی و اسطوره‌شناختی نشان می‌دهد که «خورس»، واژه‌ای با ریشه ایرانی، از طریق زبان آسی وارد زبان روسی شده و معادل ایزد خورشید است. همچنین، شباهت‌های قابل توجهی میان اسطوره تولد دژدبوغ و افسانه زایش میترا از سنگ مشاهده می‌شود. علاوه بر این، نقش نمادین اسب در آیین‌های تدفینی روسیه باستان، که از اوست‌ها و آلان‌ها اقتباس شده، ارتباط نزدیکی با مفهوم ارباب خورشیدی مهر دارد. با این حال، پذیرش مسیحیت در روسیه منجر به سرکوب گسترده کیش‌ها و اساطیر باستانی شد، که این امر باعث محدودیت شدید در میراث باستان‌شناسی و تاریخی مرتبط با این موضوع گردیده است. هدف از این پژوهش پاسخ به این پرسش است که آیین مهرپرستی بر کارکرد کدامیک از ایزدان ایزدکده ولادیمیر، تأثیر گذاشته است. لذا از آنجا که میراث ملموسی از آن دوران باقی نمانده است، به کمک منابع زبان‌شناسی و تاریخ‌نگاری موجود، مانند «داستان سال‌های دور» و «کلامی درباره لشکرکشی ایگور»، که اطلاعات محدودی درباره ایزدکده ولادیمیر در روسیه باستان ارائه می‌دهند، نشان داده شده است که خورس و دژدبوغ ریشه در کیش خورشید دارند. همچنین در مقاله به ارتباط اسب در اسطوره‌های اسلاوی با کیش خورشید نیز اشاره شده است.

کلیدواژه‌ها: ایزدکده ولادیمیر، ایران باستان، روسیه باستان، مهرپرستی، خورس، دژدبوغ.

استناد: صادقی سهل آباد، زینب، و شفق، مریم (۱۴۰۴). بررسی باورهای خورشیدی در ایزدکده ولادیمیر روسیه باستان. ادیان و عرفان، ۵۸ (۲)، ۳۸۳-۴۰۴.

نوع مقاله: علمی-پژوهشی

دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۰۸

بازنگری: ۱۴۰۴/۰۷/۰۵

پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۲۵

انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۲۳

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

حق چاپ و حقوق نشر برای نویسندگان محفوظ است.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jrm.2025.401566.630664>

مقدمه

بازیافت اسطوره‌ها از ادبیات ملل مختلف راهی ارزشمند برای شناخت فرهنگ و هویت ملت‌ها در دوره‌های گوناگون تاریخی است. این فرآیند به ما امکان می‌دهد تا به درک عمیق‌تری از باورها، ارزش‌ها و جهان‌بینی جوامع مختلف دست یابیم. اسطوره‌ها آینه روح بشر و تجلی حقایق انسانی هستند که در طول تاریخ تداوم یافته‌اند. آنها حاصل تجربیات، تخیلات و تفکرات انسان‌ها در دوره‌های مختلف هستند و به همین دلیل، مطالعه و بازیافت آنها می‌تواند اطلاعات ارزشمندی درباره فرهنگ و تاریخ ملل ارائه دهد.

بر پایه شواهد زبان‌شناسی و یافته‌های باستان‌شناسی، جنوب روسیه از اروپای شرقی تا آسیای میانه به عنوان خاستگاه اولیه اقوام هندواروپایی قلمداد می‌شود. اقوام هندواروپایی گروهی از مردم بودند که طی هزاره‌های پیش از میلاد از نواحی شمالی آسیا و اروپای شمالی به سمت مناطق جنوب، جنوب شرقی و جنوب غربی مهاجرت کردند. این فرایند مهاجرت، در بازه زمانی طولانی و به صورت تدریجی و در قالب گروه‌های گوناگون انجام گرفت. این دیدگاه نخستین بار توسط گیمبوتاس، باستان‌شناس آمریکایی لیتوانی‌تبار، در سال ۱۹۵۶ میلادی بر مبنای یافته‌های باستانی این منطقه عرضه شد. وی استپ‌های جنوب روسیه و اوکراین و نواحی پیرامون دریای خزر و دریای سیاه، به‌ویژه محدوده میان رودهای دنپر و ولگا را وطن اصلی هندواروپاییان نخستین در هزاره چهارم و پنجم پیش از میلاد دانست. آخرین موج از مهاجران هندواروپایی شامل اسلاوها و هندوایرانیان بود که هر یک در مراحل مختلف، به سرزمین‌های جدیدی وارد شدند (فیروزمندی شیره‌جین و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۷۰).

این ریشه مشترک موجب شکل‌گیری زمینه‌هایی ناخودآگاه برای اشتراکات فرهنگی و اساطیری میان این اقوام گشت، و کهن‌الگوهای جمعی آن‌ها را در تعامل با اقوام بومی هر منطقه و فرهنگ‌های محلی به نحوی متمایز متبلور ساخت. بنابراین، تشابهات زبانی و مفهومی بسیاری میان خدایان اسلاو شرقی و ایزدان ایران باستان دیده می‌شود که بازتاب‌دهنده تأثیرات دو جانبه این تمدن‌ها است. به‌طوری‌که ملینکا ریشه نام‌های خدایان معبد کی‌یف را ایرانی می‌داند و این مسأله را ناشی از نفوذ سکائی‌ها-ایرانیان در این منطقه می‌داند و برای اثبات آن به تحقیقات پژوهشگرانی همچون کورش، نوسفکی، ریباکوف و سایرین اشاره می‌کند که وجود خدایانی با اسامی ایرانی در معابد اسلاوها را تأیید می‌کنند (ملینکا، ۱۳۸۰: ۱۰۷).

کازلفسکیا به بررسی صور ابتدایی مذهب می‌پردازد و بر این اعتقاد است که باورهای ابتدایی در ارتباط با فعالیت زندگی بشر بوده است و بدین ترتیب، با تغییر شرایط زندگی بشر در جوامع نخستین و باور به نیروهای فوق بشری، باورهای ابتدایی هرگز به شکل کامل حذف نگردیدند و به حیات خود در ادیان و باورهای نو ادامه دادند و به مثابه بخشی از فرهنگ، رسوم و سنت‌ها در میان مردمان درآمدند. در نتیجه، به ادبیات راه یافته و اسطوره‌ها را شکل دادند (Козловская, 2016: 87).

اگرچه پیش از این پژوهش‌های گسترده‌ای درباره آیین مهر در ایران صورت گرفته‌است، لیکن بررسی موضوع بازتاب این کیش بر ایزدکده ولادیمیر در روسیه باستان، مهجور مانده‌است. لذا در جستار پیش‌روی با روش کتابخانه‌ای و استفاده از منابع روسی به‌صورت مستقیم، تفسیرها و نتایج تحقیقات به‌عمل آمده بر روی منشاء ایزدان مرتبط با خورشید در ایزدکده ولادیمیر در روسیه باستان تحلیل می‌گردد.

برخلاف اساطیر یونانی و رومی که از منابع کتبی دست اول و متعددی بهره‌مند هستند، اسطوره‌های اسلاوی فاقد چنین منابع اولیه مکتوبی می‌باشند و تاکنون شواهد قانع‌کننده‌ای دال بر داشتن سیستم نوشتاری منسجم توسط اسلاوها قبل از ورود مسیحیت به‌دست نیامده‌است. بنابراین، باورها و سنت‌های دینی این اقوام عمدتاً به‌صورت شفاهی و سینه به سینه منتقل شدند و با گسترش مسیحیت به‌تدریج بخش اعظمی از آن‌ها فراموش یا تغییر یافتند. لذا با توجه به این‌که میراث ملموسی (مکان‌ها و اشیاء باستانی) از این ایزدان در روسیه برجای نمانده و مستندات موجود، مربوط به تاریخ‌نگاری‌های روسیه باستان («داستان سال‌های دور»^۱ و «کلامی درباره لشکرکشی ایگور»^۲) می‌باشند؛ بنابراین تحلیل پژوهشگران اسطوره‌شناس روس بر پایه همین مطالب اندک استوار شده‌است: کوتاریف (Кутарев, 2016) و ماژزوا (Морозова, 2019) از جمله پژوهشگرانی هستند که بر موضوع انگشت‌شمار بودن این مستندات تأکید کرده‌اند. شایان ذکر است از آنجا که دایره پژوهش حاضر محدود به بازتاب کیش مهر (خورشید) در روسیه باستان است، تمرکز بر خورس^۳ و دازدبوغ^۴ به‌عنوان «دوگانه خورشید» در ایزدکده ولادیمیر^۵ بوده و از پرداختن به سایر ایزدان به‌صورت مبسوط، خودداری شده‌است؛ و تنها در مواردی که نقش کارکردی آنها با «مهر» در ارتباط بوده، به‌صورت گذرا به آنها اشاره شده‌است.

پیشینه پژوهش

مهرپرستی، آیینی با ریشه‌های ایرانی است که حول پرستش ایزد «میترا» به‌عنوان آفریننده «مهر» یا خورشید شکل گرفت. این ایزد کهن ایرانی، از دوران پیش از زرتشت تا اواخر ساسانی، نماد عهد و پیمان، روشنایی، جنگاوری و پاکی بود. مهر پرستی در معنای تحت‌اللفظی آن، «کیش پرستش خورشید» در روسیه باستان در سده‌های ۸ و ۹ میلادی متداول بوده‌است. پاشین این کیش را «کیش ایزدان قبیله‌ای» می‌خواند و ایزدان دوران بت‌پرستی اسلاوهای شرق را بر مبنای منابع کتبی روسیه باستان بررسی کرده و به تجزیه و تحلیل داده‌های آنها درباره خدایان دوران بت‌پرستی اسلاوهای

^۱. «Повесть временных лет» (Povest' vremennykh let)

^۲. «Слово о полку Игореве» (Slovo o polku Igereve)

^۳. Хорс (Khors)

^۴. Дажьбог (Dazhdbog)

^۵. Пантеон Владимир (Panteon Vladimir)

شرقی می‌پردازد. از نظر وی، پرون^۶ و دیگر خدایان اسلاو، مظاهر آیین «ایزدان قبیله‌ای» هستند و داده‌های فولکلور و زبان‌شناسی، دانشی قابل تأیید از اساطیر اسلاو به دست نمی‌دهند و هر گونه تلاش برای بازسازی ایزدکده اسلاو شرقی با شکست مواجه است (Пашин, 2024). در آثار علمی بسیاری از پژوهشگران، و پیش از همه آلمانی‌تبارها، این نظریه آمده‌است که ایزدان روس و یا برخی از آنها ریشه در خارج از مرزهای روسیه دارند و ریشه این ایزدان را پیش از هر چیز ایرانی، یونانی و آلمانی خوانده‌اند (Исайчев, 2020: 122). سریزنفسکی، اسلاوشناس روس، در سال ۱۸۴۶ مقاله‌ای با عنوان «در باب ستایش خورشید در میان اسلاوهای باستان» منتشر کرده‌است که در آن بر پایه مدارک تاریخی و قوم‌شناسی به جهان‌بینی مهرپرستی اسلاوها پرداخته‌است. موضوع مقاله بلووا و پیتروخین «پرستش خدایان «بیگانه»: یادداشت‌های تاریخی و قوم‌شناسی»؛ نگرش ابتدایی به معابد نخستین و برخورد خصمانه نسبت به باورها و آیین‌های باستانی است. در این مقاله از قراردادهای روسیه باستان با بیزانسیان مسیحی در سده دهم و سوگند به خدایان روسیه باستان-پرون و ولس^۷- برای حفظ صلح یاد شده‌است. بلووا و پیتروخین معتقدند پرستش خدای ایرانی «میترا» از امپراتوری روم تا اوارال گسترش داشته‌است (Белова, Петрухин, 2019). بیسکوف به موضوع «از اسطوره‌های دوران باستان تا اسطوره‌های تاریخ‌نگاری: مسئله خدای روسیه باستان خورس به‌عنوان نشانه‌ای در اسطوره‌شناسی» می‌پردازد. از نظر وی ریشه‌شناسی نام ایزدان، داده‌های علمی روشنی به‌دست پژوهشگران نمی‌دهد و تنها فرضیه‌های ضعیفی درباره آنها پیش‌روی می‌گذارد (Бесков, 2020). در عمده آثار پژوهشگران روس، اسطوره ایزدان با عنوان «بت‌پرستی» مطرح می‌شوند (Грищенко, 2009) و (Евдокимов, 2016). از نظر یودوکیموف تاریخ هر کشوری تنها با در نظر گرفتن سه عامل قابل درک است: معنوی و اخلاقی، اکولوژیکی و تاریخی. از آنجا که تاریخ شکل‌گیری قوم اسلاو به پیش از میلاد مسیح باز می‌گردد، گذر از کیش‌های پرستش طبیعت در فرایند رشد تاریخی بشر، روندی لازم و راهکاری برای جبران روان‌شناختی دانش اندک بشر بوده‌است. این پژوهشگر باور دارد که کیش‌های پیش از یکتاپرستی، تلاشی از سوی بشر برای توضیح دنیای پیرامون به‌شمار می‌رود (Евдокимов, 2016: 156). گریشنکو به موضوعات بت‌پرستی اسلاوها: خدایان اسلاوهای بالتیک، معابد و مفهوم جهان هستی می‌پردازد (Грищенко, 2009, 242-246).

در ایران نیز مطالعات پیشین در حوزه مهرپرستی و آیین‌های خورشیدی ایران باستان، جایگاه مهمی در فهم ارتباطات فرهنگی و دینی میان اقوام ایرانی و اسلاوی داشته‌اند که به برخی از مهم‌ترین آنها اشاره می‌شود:

مقاله گراوند و هاشم‌پور (۱۴۰۰) نشان می‌دهد که آیین مهرپرستی از کهن‌ترین آیین‌های رازآمیز جهان بوده و در تطورات دینی و فرهنگی ایران و جهان تأثیرگذار بوده‌است. همچنین اثراتی از

^۶. Перун (Perun)

^۷. Волес/ Волос (Voles / Volos)

میتراثیسم بر مسیحیت در پژوهش مشترک کلباسی‌اشتری و فتوحی‌اهلی (۱۳۹۹) مورد بررسی قرار گرفته که بیانگر انتقال مفاهیم و مناسک آیین مهر به دین مسیحیت است. علاوه بر این، عسگری و همکاران (۱۳۹۹) به بررسی کهن‌الگوی قربانی در آیین مهرپرستی پرداخته‌اند که نمادی از مناسک آیینی مرتبط با باروری و حیات دوباره است. مقاله جلالیان (۱۳۹۷) بر تأثیر نمادهای مهری در فرهنگ و هنر غرب و انتقال آن به دوران اسلامی و مسیحی تمرکز دارد و نشان می‌دهد چگونه این نمادها در قالب‌های جدید فرهنگی بازتولید شده‌اند. همچنین پژوهش رضائیان ابرقویی و جدیدی (۱۳۹۹) به بررسی گسترده مهرپرستی و میتراثیسم در ایران و روم باستان پرداخته و تأثیر آن را بر فرهنگ‌های مختلف برجسته کرده‌است. از سوی دیگر، جعفری (۱۳۹۶) ضمن تأکید بر جایگاه مهر و میترا در میان ایزدان باستانی آریایی، به تطبیق مفاهیم مهرپرستی و مسیحیت پرداخته‌است. روشن ضمیر (۱۳۹۵) نیز در تحلیل‌های خود بر پایه شواهد باستانی و متون دینی، جایگاه آیین مهر در ایران پیش از زرتشت و گسترش میتراثیسم را بررسی کرده‌است. سعادت‌فر و محرری (۱۳۸۵) نیز بر ارتباط جشن‌های آیین مهر با فرهنگ ایران و جهان تأکید کرده و به نحوه‌تطور آن در تاریخ اشاره می‌کنند. برقبانی (۱۳۸۳) نیز آیین مهرپرستی را یکی از دیرپاترین و تأثیرگذارترین آیین‌های آریایی دانسته که از ایران به هند و اروپا راه یافته‌است. مقاله تیزی (۱۴۰۳) نیز به بررسی جامع آیین مهر و نقش آن در دین و فرهنگ ایران باستان اختصاص دارد که این آیین را با ویژگی‌هایی چون عهد و پیمان، پاکی، جنگاوری و روشنایی توصیف می‌کند.

موضوع متمایز پژوهش حاضر، بررسی امکان تأثیرگذاری کیش خورشید بر ایزدکده ولادیمیر در گستره جغرافیایی و فرهنگی متفاوت است. مهرپرستی در ناحیه اورال و روسیه باستان نفوذ قابل توجهی داشته و در شکل‌گیری باورها و مناسک دینی محلی نقش مهمی ایفا کرده‌است. با وجود اهمیت این موضوع، تاکنون بررسی‌های دقیق و مستندی درباره‌امکان تأثیر آیین مهر بر ساختارهای مذهبی محلی، به ویژه ایزدکده ولادیمیر، صورت نگرفته‌است. از این‌رو، این پژوهش درصدد است با در نظر گرفتن این تأثیرات، جایگاه آیین مهر را در فرایندهای تحول فرهنگی و دینی منطقه‌ای به‌روشنی تبیین نماید. پژوهش حاضر در حوزه اسطوره‌شناسی تطبیقی جای می‌گیرد و به دلیل عدم وجود شواهد و منابع کافی قابل اتکا در داده‌های باستان‌شناسی، از طریق بررسی محدود متون کهن باقی‌مانده، و با تلفیق روش‌های زبان‌شناسی تاریخی و مطالعات فرهنگی-اسطوره‌ای تطبیقی، به بررسی موضوع پرداخته‌است. این رویکرد به فهم بهتر تبادلات پیچیده فرهنگی و مذهبی در تاریخ ادیان باری خواهد رساند.

بحث

در سال ۹۸۰ میلادی، ولادیمیر سویاتسلاویچ^۸ شاه کی‌یف شد (۹۸۰-۱۰۱۵). در حماسه‌های مردمی از او با لقب اسطوره‌ای باستانی «خورشید شاه» یاد شده‌است. این لقب او را با پادشاه اسطوره‌ای اسکیتی، کولاکسای^۹، «خورشید شاه» مرتبط می‌کرد. کولاکسای از اساطیر کهن اسلاوی است که به دوران پیش از مسیحی شدن اسلاوها تعلق دارد. کولاکسای به‌عنوان «خورشید شاه» احتمالاً نماد قدرت آفریننده نور و خیر در باورهای کهن اسلاوی بوده‌است. این شخصیت اسطوره‌ای به دوران بسیار کهن تعلق دارد، زمانی که اسلاوها هنوز آیین چند خدایی داشتند و ایزدان انسان‌گونه در باورهایشان شکل گرفته بود.

ولادیمیر آخرین پادشاه بت‌پرست روس بود که لقب شاعرانه «خورشید شاه» را از اعماق تاریخ حفظ کرد. اما با گذشت زمان، مورخان او را مقدس و برابر با حواریون شمردند و مسیحی کردن روسیه را به او نسبت دادند (در سال ۹۸۸ میلادی). در آن زمان، اتحادیه شماری از قبایل اسلاو شرقی شکل گرفته بود که شرایط وقت، نیاز به تبدیل این اتحاد به یک دولت فتودالی واحد را ایجاب می‌کرد. زیرا روس‌ها همواره اعتقاد به منجی بودن قوم اسلاو را داشته‌اند که وظیفه ایجاد هماهنگی و وحدت میان ابنای بشر بر آنها مقدر شده‌است. ولادیمیر بر آن شد این کار را با نهادن مجسمه خدایان روس به شکل عبادتگاهی در فضای باز بالای تپه‌ای به انجام رساند و یکی از آن ایزدان را سرآمد خدایان اعلام کند. پس، بر روی تپه‌ای بلند در کی‌یف، بت‌هایی از جنس درخت بلوط برای ایزدان خورس، دازدبوگ، استری‌بوگ^{۱۰}، سیمارگل^{۱۱} و موکاش^{۱۲} برپا کرد و در مرکز این ایزدان، پرون-ایزد جنگ و مهم‌ترین ایزد در ایزدکده اسلاوی-را برگزید. بدنه این خدایان از جنس چوب بوده، سر ایشان به تمامی از نقره و با سبیل‌هایی از طلای خالص. اساس گزینش این ایزدان، کمک به اقتدار و قدرت شاه کی‌یف در روسیه باستان بود.

تاریخ‌نگاری‌های مهمی که در آنها از ایزد خورشید در ادبیات روسیه باستان نام برده شده‌است، عبارتند از: «داستان سال‌های دور» و «کلامی درباره لشکرکشی ایگور». در این آثار کهن شاهد به‌کارگیری نام چهار ایزد اسلاوی: ولس، دازدبوگ (این نام، دو مرتبه آمده‌است)، خورس و استری‌بوگ (ایزد فرمانروایی بر طبیعت) هستیم (Пашин, 2024: 989).

در «داستان سال‌های دور» (۹۸۰ م.) که قدیمی‌ترین سند تاریخی روسیه باستان محسوب می‌شود و به نبرد شاهزاده ولادیمیر سویاتسلاویچ اختصاص دارد، چنین آمده‌است:

^۸. Владимир Святославич (Vladimir Svyatoslavich)

^۹. Кола-ксай (Kola-ksay)

^{۱۰}. Стрибог (Stribog)

^{۱۱}. Семаргл (Semargl)

^{۱۲}. Мокошь (Mokosh)

«و ولادیمیر به تنهایی در کی‌یف حکومت کرد و بت‌ها را بر تپه‌ای پشت حیاط قصر برپا کرد: پرون چوبی با سر نقره‌ای و سیل طلایی و خورس دایز دیوگ و استری‌بوگ و سیمارگل و موکاش. برای آنها قربانی می‌کردند و آنها را خدایان می‌نامیدند. دختران و پسران خود را می‌آوردند و برای دیوان قربانی می‌کردند و زمین را با قربانی‌های خود آلوده می‌کردند» (127: 2012).

نصب بت‌ها در کی‌یف که در «داستان سال‌های دور» توصیف شده‌است، امری معمولی یا صرفاً نوسازی معابد قدیمی نبود. بر اساس قراردادهای موجود در آن زمان، دو ایزد رسمی وجود داشت: پرون و ولس. اکنون پرون در رأس ایزدکده قرار گرفته بود، در حالی که ولس، که پرستش او در همه‌جا رایج بود، وارد این ایزدکده نشد. بت‌های جدید نه در فاصله‌ای دور، بلکه مستقیماً در کنار مجموعه کاخ شاهزاده، اما نه در درون آن (که عبادت را به حلقه درباریان محدود می‌کرد)، بلکه خارج از حیاط قصر، در مرکز تپه کی‌یف نصب شدند. از متن «داستان سال‌های دور» این مطلب نیز برداشت می‌شود که دایره شرکت‌کنندگان در قربانی‌های رسمی بسیار گسترش یافته بود، زیرا شهروندان نه تنها خودشان می‌آمدند، بلکه جوانان خود را نیز همراه می‌آوردند تا در ضیافت‌های رسمی شرکت کنند و از گوشت قربانیان تناول کنند. تمام این‌ها در راستای سیاست دموکراتیک ولادیمیر بود. پوشکین^{۱۳} نیز در بند نخست منظومه «روسلان و لودمیلا»^{۱۴} (۱۸۲۲) به این امر اشاره کرده‌است (Пушкин, 2014: 3):

داستان سال‌های دور،

افسانه‌های کهن دیرین.

در میان خیل فرزندان نیرومند،

ولادیمیر-خورشید،

با دوستان در تالار مرتفع،

ضيافت برپا می‌کرد

> ... < به آهستگی در دایره می‌چرخیدند ...

بر اساس نظر ایوانوف و تاپاروف نیز خدایان اصلی ایزدکده اسلاوهای شرقی پرون خدای جنگ، و ولس خدای دام بودند (که در ایزدکده ولادیمیر ذکر نشده‌است). این دو خدا از نظر تیپوگرافی در مقابل هم قرار داشتند، و احتمالاً از نظر کارکرد اجتماعی نیز متفاوت بودند. پرون خدای گروه نظامی شاه و ولس خدای بقیه مردمان روس بود. پرون نگاهدارنده قوانین، تجلی نیرو و دهنده حاصل نیکو و حامل قدرت تزاری و جنگجویان بود. او بلندمرتبه‌ترین خدای در آن روزگاران محسوب می‌شد. موکاش تنها شخصیت زن در ایزدکده ولادیمیر، با فعالیت‌های زنانه به‌ویژه ریسندگی مرتبط بود. سایر خدایان ایزدکده کمتر شناخته شده‌اند، اما همه آنها با عمومی‌ترین عملکردهای طبیعت ارتباط داشتند:

¹³. Пушкин (Pushkin)

¹⁴. «Руслан и Людмила» (Ruslan i Lyudmila)

استری‌بوگ احتمالاً با ابرها مرتبط بود، داژدبوگ و خورس با خورشید، سیمارگل کمتر مشخص است (Иванов & Топоров, 1995: 929-934).

در متن «داستان سال‌های دور»، از ایجاد این ایزدکده سراسری توسط ولادیمیر، به‌عنوان اصلاح بت‌پرستی یا اولین اصلاح مذهبی ولادیمیر یاد می‌شود. یکی از دیدگاه‌هایی که این اصلاح را بررسی می‌کند، آن را به‌عنوان گذار به یکتاپرستی تفسیر می‌کند (Васильев, 1999: 299). کیش خورشید نیز از نظامی پیچیده با هفت درجه تشریف و ضیافت‌های آیینی برخوردار بود که پیروان این آیین را «syndexioi» (متحدان دست در دست) می‌نامیدند و به‌نظر می‌رسد با هدف اتحادی که ولادیمیر پیگیری می‌کرد، قرابت دارد، ضمن این‌که قربانی کردن نیز از اصول اصلی این کیش بود.

دوگانه خورشید (خورس، داژدبوگ)

در اسطوره‌شناسی مردمان اسلاو، خدایان خورس و داژدبوگ (دوگانه «خورشید») پس از پرون در بلندترین مرتبه قرار دارند. آپریل‌یوا ریشه «мир / mir» در واژگان روسی (мир: جهان و صلح، умирать: مردن) را بی‌ارتباط با نام خدای خورشید «مهر» یا «میترا» نمی‌داند که روزگاری در سراسر جهان هلنیستی گسترانده شده بود (Апрелева, 2006: 14). در ادامه به خاستگاه و کارکرد ایزدان «دوگانه خورشید» در ایزدکده ولادیمیر پرداخته می‌شود:

خورس

«خورس» پس از پرون، در جایگاه دوم در ایزدکده ولادیمیر قرار داشت. نام «خورس» برای نخستین بار در «داستان سال‌های دور» آمده است و تنها چیزی که در آن از ماهیت خورس درک می‌شود، این است که در کی‌یف مورد پرستش بوده است (Петрашин, 216: 119). در دیگر اثر باستانی روسی با نام «کلامی درباره لشکرکشی ایگور»، شاهد صحنه بسته شدن راه بر خورس بزرگ توسط شاهزاده فسی اسلاو پالوتسکی^{۱۵} هستیم:

«پالوتسکی مانع خورس شد» (26: 1950) از آنجا که این رویداد در شب رخ داده است، می‌توان این‌گونه حدس زد که این عبارت به‌مفهوم متوقف کردن زمان و اجازه طلوع نکردن به خورس است. برخی از پژوهشگران که برای خورس جسمی آسمانی متصورند؛ از آن عمده‌تاً به «خورشید» و به‌ندرت به «ماه» تعبیر می‌کنند.

برخی مفسرین روس اسطوره‌های اسلاوی، تفسیری دوگانه برای خورس ارائه می‌دهند. به‌نظر می‌رسد از آنجا که این واژه، منشاء روسی ندارد؛ درک مشابهی از آن میان پژوهشگران روسی وجود ندارد: «خورس» به‌مفهوم (خورشید) و «خورس» به‌مفهوم (اسب سفید یا اربابه خورشید).

¹⁵. Всеслав Полоцкий (Vseslav Polotskiy)

شمار نظریه‌های پیدایش و نقش ایزدان مشرق زمین بسیار است. شاید بتوان گفت ایزد «خورس» با منشاء ایرانی در این میان پیشتاز باشد (Васильев, 1999) و (Бесков, 2010: 93-100) و (Borissoff, 2014: 11-12). اگر چه در تاریخ‌نگاری‌ها اشاره مستقیمی به خورس به‌عنوان ایزد خورشید نشده‌است، اما ریشه‌شناسی این واژه بیانگر ارتباط آن با اسطوره ایرانی است (Бесков, 2010: 121) و (Исайчев, 2020: 123). بوتکوف (۱۸۲۱) یکی از نخستین پژوهشگرانی بود که متذکر شد: «خورشید» واژه‌ای ایرانی است که در زبان آسی، برابر با «خور» хур و «خُر» хог است. در زبان آسی، واژگان (хорошъ (хорошъ), хорсу (хорсу, хорос) хорсъ) در معنای (خوب، نیک) هستند (Бутков, 1821: 34-65) و (Бесков, 118). پریس در توضیح این نام می‌نویسد: «خورس хогس، واژه‌ای اقتباسی است: این واژه از شاخه زبان‌های آریایی وام گرفته شده‌است. این شامل فارسی نو، خُر хог یا خور хур در معنای خورشید نیز می‌شود (Прейс, 1840: 31-52) و (Бесков, 118) که صورتی فشرده از اسم اوستایی hvarə xšaētəm است و ممکن نیست که ریشه در زبان فارسی باستان نداشته باشد، چرا که در زمان سلسله ساسانیان (سده سوم تا هفتم) به کار گرفته شده‌است، یعنی درست زمانی که نقش ایزد خورشید بر عهده «میترا» نهاده شده بود (Borissoff, 2014: 12). مارتینوا در زبان آلان‌ها (آسی) اشاره به واژه хог-(ae) xsed (خورشید در حال طلوع) دارد که می‌تواند نمونه اولیه‌ای از نام «خورس» باشد (Иванов & Топоров, 1965: 388) و (Бесков, 2020: 119).

برخی پژوهشگران بر این باورند که ارتباط «خورس» و «داژدبوغ» در این است که واژه منسوخ و کم‌کاربرد «خورس» در زبان روسی جای خود را به «داژدبوغ» داده‌است. در بسیاری از آثار، «خورس» و «داژدبوغ» در کنار یکدیگر و به کمک خط «تیره» نگاشته می‌شوند: «خورس-داژدبوغ» و در این متون چندان روشن نیست که این اصطلاح، بر یک ایزد دلالت دارد، یا دو ایزد. شباهت این دو را به ترتیب با هلیوس و آپولون می‌سنجند. اگرچه عیسیایچف بر ریشه ایرانی «خورس» تأکید دارد، ولی تمایزی بین «خورس» و «داژدبوغ» قائل نمی‌شود (Исайчев, 2020: 123).

داژدبوغ (یا دازبوغ)

داژدبوغ نام خدای سوم در ایزدکده ولادیمیر است. فاسمر ریشه بخش نخست این نام را از فعل امری روس باستان «дай / بده» و بخش دوم را از bogъ به معنای «خوشبختی و رفاه» می‌داند (Фасмер, 1986: 482). مانسیککا نیز بخش نخست این نام را همچون فاسمر فعل امری می‌داند، اما بخش دوم را به bogъ به معنای خدا تفسیر می‌کند. (Мансикка, 2005: 294) اما به نظر می‌رسد چنین درکی از این واژه، تفسیری متأخر بر اساس شباهت آوایی است. کلین برخلاف نظر برخی پژوهشگران دیگر، اظهار می‌دارد: «даж» نرم‌شدگی قانونمند روسی ریشه هندواروپایی باستانی است که در کلماتی مانند dagh, dags, dāgas دیده می‌شود که به مفهوم روز و آتش سوزی هستند».

(Клейн, 2004: 241) با وجود این، فاسمر این نظر را چندان قانع کننده نمی‌شمرد. عیسایچف نیز داژدبوگ را خدای دهنده، رفاه، فراوانی و ثروت می‌داند و او را برابر با آپولون در اسطوره‌های روم باستان قرار می‌دهد. همچنین ریشه روسی برای «داژدبوگ» قائل نمی‌شود (-123: Исайчев, 2020). باید یادآور شد که بخش دوم نام این ایزد یعنی «بوگ»، از واژه «بغ» ایرانی وام گرفته شده و به معنای خدا است که در کتیبه‌های ایران باستان و متون پهلوی نیز ذکر شده است، به طوری که ملینکا اظهار می‌دارد: «اسلاوها (و از جمله اوکراینی‌ها) در میان اقوام هندواروپایی تنها مردمانی بودند که لغت خاصی برای «خدا» نداشتند و آن را از کلمه ایرانی «baga» (اصلاً خدای شادی و رفاه) اخذ کرده بودند» (ملینکا، ۱۳۸۰: ۱۰۷).

ریباکوف معتقد بود که ایزد داژدبوگ به عنوان «خورشید شاه» به ایزد اسکیتی کولاکسای، پسر تارگیتای^{۱۶}، جد شاهان اسکیتی برمی‌گردد. او نام کولاکسای را از ریشه اسلاوی *коло* / کولو (احتمالاً به معنای خورشید) و *ксай* / کسای ایرانی (به معنای حاکم، شاه) می‌داند (Рыбаков, 1967). نام داژدبوگ نیز در فهرست نام‌های ایزدکده ولادیمیر در «داستان سال‌های دور» همراه با نام خورس آمده و برخلاف نام‌های دیگر، با حرف ربط از آن جدا نشده است. این امر می‌تواند نشان دهنده کارکردهای مشابه این خدایان یا حتی نام‌های مختلف با منشاء ایرانی و اسلاوی یک خدای خورشیدی باشد. آفاناسی‌یف داژدبوگ را با آپولون یونانی مقایسه می‌کند: «داژدبوگ که در «کلامی درباره لشکرکشی ایگور» و دیگر آثار در میان خدایان اسلاوی ذکر شده، بنابراین خورشید است، پسر آسمان، همان‌طور که آپولون پسر زئوس محسوب می‌شد» (Афанасьев: 1982). بر لباس او چرخش شش‌پره دیده می‌شود که نمادی خورشیدی است.

ریباکوف همچنین ایزد خورشید و ایزد داژدبوگ در میان اسلاوهای شرقی را به خدای اسکیتی گویتوسیر^{۱۷} (آپولون) که هرودت از آن یاد کرده، نسبت می‌داد و این نام را از ریشه اسلاوی «گویتی/گویتی» به معنای زنده کردن و ایرانی «سورا / сура» به معنای خدا توضیح می‌داد (Рыбаков, 1967). آبایف نیز ادعا می‌کرد نام خدای گویتوسیر منشاء ایرانی (اسکیتی-سارماتی) دارد (Абаев, 1990). کشاورزان اسکیتی در منطقه دنیپر، خورشیدپرست بودند و بر قربان‌گاه‌های گرد با دواير متحدالمرکز خورشیدی که بر آنها نقش شده بود، قربانی می‌کردند.

همان‌طور که گفته شد نام «داژدبوگ» در «داستان سال‌های دور» و «کلامی درباره لشکرکشی ایگور» آمده است که می‌توان برای آن، نقش آغازین و جد اسلاوها را در آفرینش قائل شد. او به بشر، آنچه مهم بوده؛ بخشیده است: خورشید، گرما، نور، حرکت (تغییر روز و شب، فصل‌های سال). داژدبوگ، ایزدی فراتر از ایزد خورشید بوده است. او را نور سپید و نور آسمانی می‌نامند. پیاتایوا، داژدبوگ را خدای آتش (نور آسمانی) نامیده است (Пятаева, 2015: 95).

^{۱۶}. Таргитай (Targitay)

^{۱۷}. Гойтосир (Goytosir)

از نظر کوتارف پژوهش‌هایی که درباره دژدبوگ صورت گرفته، موجب برطرف شدن اختلاف نظرها نشده است. دژدبوگ، خدای خورشید است؛ و هنوز برای بسیاری از پژوهشگران از جمله کوتارف این پرسش برجاست که ایزد خورس (خورشید) دیگر، به چه روی است؟ او برای حل این پرسش به قیاس با اساطیر هندواروپایی می‌پردازد و می‌کوشد به این پرسش پاسخ دهد که آیا دژدبوگ می‌تواند توسعه‌ای از Dyeus هندواروپایی-پدر خدای آسمان درخشان-باشد؟ (Кутарев: 2016).

ایوانوف و تاپاروف بر این باورند که «دژدبوگ» برگردانی از مفهوم «خورس» به زبان اسلاوی است. این نظریه از آن جهت طرح شده است که خورس نیز همچون دژدبوگ، هر دو در ارتباط با مفهوم «خورشید» هستند. (Xurset : این صورت توسط آپریل‌یوا مطرح شده و خوانش صحیح Xuršid است) (Апрелева, 2006: 15).

در باور اقوام اسلاو، این ایزد سوار بر ارابه‌ای است که به چهار اسب سپید با بال‌های زرین بسته شده، و همراه با نور خورشید که از سپر دژدبوگ متصاعد می‌شود، به آسمان می‌رود. صبح‌گاهان دژدبوگ از شرق به سوی غرب سفر می‌کند و جهان والا را روشن می‌سازد، و شب هنگام، از غرب به شرق سیر می‌کند و جهان پایین را روشن می‌سازد. دو بار در شبانه روز نیز او نه سوار بر ارابه، بلکه سوار بر قایقی که قوها، اردک‌ها و غازها آن را می‌کشند، اقیانوس را طی می‌کند (Леснова, 2017: 115).

گردونه زرین مهر نیز سیمایی مشابه با دژدبوگ دارد و توسط چهار اسب سفید چابک از مشرق به مغرب کشیده می‌شود، که نمادی از حرکت پیوسته و چالاک‌ی اوست. وظایف مهر فراتر از داوری جهانیان است؛ او حافظ چراگاه‌ها و دشت‌های وسیع است، بنابراین مردم می‌توانند بدون ترس در این مناطق رفت‌وآمد کنند. مهر جنگجویی نیرومند است که با نیزه‌ای سیمین، زرهی طلایی و شانه‌هایی استوار، خدایان و انسان‌های شریر را شکست می‌دهد (عرب گلیپاگانی، ۱۳۷۶: ۴۸). واژه اوستایی «میثره» به معنای «پیمان، قرارداد و قول و قرار» است. در یشت دهم، مهریشت، میترا ناظر بر انسان‌ها، اعمال و توافق‌های آنان است. او انسان‌ها را به راه راستی هدایت کرده و از آنها در برابر حملات محافظت می‌کند. به عنوان خداوند نظم جهانی-که شب و روز و تغییر فصل‌ها را کنترل می‌کند-میترا ارتباطی نزدیک با آتش و خورشید دارد (سرخوش، ۱۳۷۳: ۱۲).

نام دژدبوگ در ترانه‌های فولکلور اوکراین نیز حفظ شده است. طبق این ترانه، دژدبوگ بلبل را زود هنگام فرستاده است تا زمستان را خاتمه دهد و تابستان را آغاز کند:

«ای بلبل، ای پرندۀ زود هنگام،

چرا این قدر زود از لانه‌ات بیرون آمدی؟

-من خودم بیرون نیامدم، دژدبوگ مرا فرستاد،

تا با دست راستم تابستان را باز کنم،

با دست چپم زمستان را قفل کنم» (Килимник, 1994: 77).

به نظر می‌رسد داژدبوگ که در اینجا قفل تابستان را باز می‌کند، تجسم خورشید است. در سال ۲۰۱۱ مجسمه‌ای از داژدبوگ در استان خرسون^{۱۸} اوکراین نصب شد، اما چند روز بعد پس از اعتراضات روحانیون ارتدوکس، این مجسمه تخریب شد (telegraf. news/2011/07).

می‌توان گفت ارتباط معنایی «خورس» با «داژدبوگ» همچون ارتباط «خورشید» و «مهر / میترا» در آیین مهرپرستی است؛ که پژوهشگران در آن مهر را پرتوهای نور خورشید دانسته‌اند. زایش مهر و داژدبوگ هر دو از سنگ بوده‌است. تمایز «خورشید» و «مهر / میترا» در کیش مهرپرستی نیز با ابهامات مشابهی در درک خورشید و مهر از یکدیگر همراه بوده‌است. در اسطوره مذکور، در نیرو آزمایی مهر با خورشید، که در آن مهر پیروز می‌گردد؛ خورشید و مهر با یکدیگر یکی می‌شوند و مهر، همان انوار خورشید به‌شمار می‌آید. در اساطیر روسی، کارکرد عهد و پیمان‌بستن، بر عهده ایزد ولس است. این نقش در اسطوره ایرانی بر عهده مهر یا میترا گذاشته شده‌است که هم‌تای داژدبوگ خوانده شد. به عبارت دیگر؛ بخشی از افسانه، یعنی زایش خور از سنگ، در داژدبوگ به‌وقوع می‌پیوندد و بخش دیگر آن، یعنی کارکرد عهد و پیمان، در ایزد ولس به ظهور می‌رسد.

اسب-خورشید

در مطالعات تطبیقی اساطیر هندواروپایی، اسب-خورشید یکی از نمادهای فراوان و چندوجهی است که ریشه‌های مشترکی در اسطوره‌های اسلاو و ایران باستان دارد. در اسطوره‌شناسی اسلاوی، اسب نه تنها به‌عنوان یک حیوان قدرتمند و مقدس مطرح است، بلکه حامل خورشید و همراه او در سفرهای آسمانی به‌شمار می‌آید. خورشید، مظهر انرژی حیات‌بخش و روشنایی، در قالب اسبی با رنگ‌های متغیر در ساعات مختلف روز ظاهر می‌شود که نماد شدت نور و نیروهای کیهانی است. اسب خورشید در این گفتمان، علاوه بر جایگاه اساطیری، در مناسک دینی و آیین‌های مقدس همچون قربانی و تدفین، نقش واسطه‌ای برای انتقال معنوی ارواح به جهان پسین دارد.

در سنت ایرانی، میترا (مهر) به‌عنوان ایزد جنگ، پیمان، عدالت و روشنایی شناخته می‌شود که وظیفه حامل نور خورشید و پاسداری پیمان‌ها را برعهده دارد. این ایزد در متون اوستایی داور ارواح پس از مرگ توصیف شده و در فرهنگ مزدیسنا جایگاهی ویژه دارد. ویژگی‌هایی همچون مبارزه با اهریمن، برقراری عدالت و حفظ پیمان، میترا را نمادی از پیروزی خیر بر شر ساخته‌است. از جنبه اسطوره‌ای، زایش میترا از سنگ و ارتباطش با نمادهای فروغ و نور، شباهت‌های بنیادین با عناصر خورشید را نمایان می‌کند که در بسیاری از آیین‌های ایرانی و دیگر فرهنگ‌های هندواروپایی انعکاس یافته‌است. در گسترش آیین میترائیسم به روم باستان، میترا به شکل قهرمان نوری رازآمیز و ایزد تاج‌داری که بر تاریکی غلبه می‌کند، نمود یافته‌است.

¹⁸. Херсон (Kherson)

مطالعات اساطیر اسلاو نیز اسب را حیوانی اسطوره‌ای می‌داند که ارتباط عمیقی با دنیای ماوراء، کیش خورشید، باروری و مرگ دارد. این حیوان به‌صورتی نمادین در مناسک عروسی و سوگواری میان روس‌ها مشاهده می‌شود، جایی که باور بر این است که اسب، ارباب خورشید را می‌راند و هنگام غروب به قلمرو پادشاهی زیرزمینی و جهان مردگان می‌رسد. (Морозова, 2019: 54) یافته‌های باستان‌شناسی اسلاوی نیز نشان می‌دهد که اسب در آیین‌های قربانی و تدفین نقش مهمی داشته و رنگ آن در مناسک، معنای ویژه‌ای داشته‌است؛ برای مثال، اسب سفید نماد روز روشن، اسب سرخ نمادی از خورشید شعله‌ور و اسب سیاه نماد تاریکی است (Морозова, 2019: 54).

اسب در اساطیر روسیه باستان نماد گذر فصل‌ها و مقابله‌کننده با نیروهای اهریمنی نیز به‌شمار می‌رفت و در بسیاری از آیین‌های سنتی، اسب نمادی از خورشید، و آسمان به‌شکل دایره یا صلیب ترسیم می‌شد. طرح‌هایی چون گل‌های رس و سوت‌های چوبی که برای محافظت کودکان استفاده می‌شدند، با نقش اسب و رنگ قرمز همراه بوده و به‌عنوان نماد قمر خورشید یا دایره‌های متحدالمرکز حکاکی شده‌اند. (Динцес, 1936: 56-57)

ارتباط اسب و خورشید در اسطوره‌های اسلاو و ایران باستان، به‌عنوان یکی از موضوعات غنی و چندوجهی در مطالعات اسطوره‌شناسی و باستان‌شناسی، نشانگر پیوند فرهنگی و دینی عمیق میان این دو حوزه تمدنی است. قربانی کردن اسب سفید از جمله آیین‌های متداول میان هندواروپاییان بود که با آتش مقدس و خون‌ریزی همراه بوده و هدف از آن فراخواندن نیروهای باروری طبیعت و افزایش قدرت خورشید در تدفین نمایندگان طبقه اشراف و جنگاور بود تا روح آنها سریع‌تر به جهان پس از مرگ وارد شود. (Морозова, 2019: 58)

این سنت قربانی و تدفین اسب در فرهنگ آندرونوو نیز مشاهده شده‌است. (Кузьмина, 1977: 38-42) باور به اینکه خورشید در شب از قلمرو مردگان عبور می‌کند و در روز ارواح را جمع‌آوری می‌نماید، در بسیاری از کیش‌های ابتدایی بشر، از جمله مصریان و اسلاوها، وجود داشته‌است. یک نمونه بارز از این نوع دگردیسی فرهنگی-آیینی در منظومه اسطوره‌ای نارت‌ها (نارت‌نامه) قابل مشاهده‌است. در میان سکایان این آیین به‌صورت زنده وجود داشته و در میان اوستی‌ها به‌شکل موضوعی حماسی و منظومه‌وار درآمده‌است. اشاره اصلی این نمونه، اسب شوشلان است که با کاه پر شده بود. دومی‌ل به تشابه زیاد آیین‌های تدفین میان سکایان و اوستی‌ها اشاره می‌کند، به‌ویژه در مقایسه قربانی‌های اسبی در سکایان با بازدیدهای آیینی اسب متوفی در اوستی‌ها. او گزارش هرودوت (IV: 72) را نقل می‌کند که در آن، جنازه‌های اسب‌ها در اطراف آرامگاه شاه اسکایی چیده می‌شد، سر آن‌ها بریده و شکمشان از روده‌ها خالی می‌گردید، با کاه پر می‌شد و سپس دوخته می‌شد. این اسب‌ها روی تکیه‌گاه‌هایی قرار می‌گرفتند و اطراف قبر تزیین می‌شدند. (Dumezil, 1930: 198) این تحلیل دومی‌ل، نشان‌دهنده نحوه انتقال و تطور باورها میان فرهنگ‌های هندواروپایی است. به‌ویژه نزدیکی معانی نمادین اسب-خورشید و اهمیت قربانی اسب در این سنت‌ها بیانگر پیوند عمیق

فرهنگی و دینی میان ایران باستان، روسیه باستان و اقوام هم‌جوار است که هم همسان است و هم دگردیس‌یافته در قالب آئین‌ها و اسطوره‌های محلی.

در آیین ایرانی، خورشید مظهر زندگی، سلطنت و انرژی کیهانی است و اسب نماد سرعت و قدرت، که اسب‌هایی چون «اروند» و «اسب بالدار» در متون متعدد دینی و اساطیری، حاملان نیروهای نور و روشنایی و نمادهای پیروزی نور بر تاریکی و زندگی بر مرگ به‌شمار می‌روند. با انتقال آیین میترا به اروپا، خورشید به‌عنوان ایزد سوار بر ارابه که با تازیانه خود فرماندهی می‌کند، در اساطیر جدید جلوه‌گری نمود. وجود نماد اسب سفید در اساطیر هندواروپایی و نقش آن‌ها در تدفین، بر پیوندهای معنایی این دو فرهنگ و احتمال ریشه‌های مشترک و تأثیرات متقابل آنان در ترویج نماد اسب-خورشید تأکید دارد. در اساطیر ودایی از اسب‌های متعدد آسمانی سخن گفته شده‌است. از جمله مهم‌ترین آنها، ددهی‌کرا است که در متون ریگ‌ودا مورد ستایش قرار گرفته و نخستین اسب حامل ارابه‌های الهی است و نماینده نورافشانی و شکل نمادین اسب خورشید دوار است. واژه «اِتشه»^{۱۹} که به اسب خورشید منسوب است، در برخی از سرودهای ریگ‌ودا به‌معنای گردونه خورشید و یا اسبی که آن را به پیش می‌راند، به‌کار رفته‌است. (Monier-Williams, 1976; Rigveda) همچنین در افسانه‌ای آمده‌است که ایندرا چرخ گردونه خورشید را می‌رباید و اِتشه آن را مجدداً به خورشید بازمی‌گرداند، به همین سبب مقام پیشروی گردونه خورشید به اِتشه داده شده‌است (Keith, 1970).

بنابراین، جای تردیدی نیست که اِتشه نماینده اسب خورشید در اساطیر هندوایرانی است و در نمادپردازی انرژی نور و حرکت کیهانی نقشی کلیدی دارد (قلی‌زاده، ۱۳۸۸: ۱۱۰). همچنین اسب‌هایی همچون «تارکشیه»^{۲۰} و «پایدوا»^{۲۱} در این متون نقش‌های متفاوتی داشته و برخی دانشمندان آنها را نماد چرخ خورشید در حرکت‌های آسمانی تلقی می‌کنند (قلی‌زاده، ۱۳۸۸: ۱۰۹). از منظر گسترده‌تر، این پیوند معنایی و فرهنگی در باورهای دینی هندواروپایی جریان دارد و نمود آن در اسطوره‌ها، آیین‌ها و نمادهای هر دو تمدن قابل مشاهده‌است. بنابراین، ارتباط اسب-خورشید میان اسلاوها و ایران باستان را می‌توان برخاسته از سنت‌های کهن هندواروپایی دانست که به‌واسطه تأثیرات متقابل و تدریجی این دو فرهنگ گسترش یافته‌است. این ارتباط در اسطوره‌شناسی قفقاز نیز بازتابی آشکار داشته، به‌ویژه در حماسه نارت‌ها که مطابق تحلیل‌های دومزیل، شخصیت شوشلان، قهرمان و ایزد خورشیدی این منظومه است. دومزیل می‌نویسد: «بدیهی است که نه هر ویژگی و نه هر دلاوری شوشلان دارای خصلت خورشید است. همچون هر ایزدی که در گذر زمان به قهرمان روایت بدل گشته، او حول شخصیت خویش افسانه‌های گوناگون و با خاستگاه‌های مختلف را گرد آورده‌است. با این همه، منظومه شوشلان-که در میان افسانه‌های نارت‌نامه یگانه است-مجموعه‌ای

¹⁹. Etaça

²⁰. tārksya

²¹. Paidva

کامل از داستان‌ها، آن هم داستان‌های بنیادین، را در بر دارد که در آن‌ها خصلت خورشید در قهرمان هنوز به روشنی به چشم می‌خورد» (Dumezil, 1930: 190).

تقابل و شباهت‌های اساطیری میان میترا و شوشلان، از جمله موضوعات برجسته مطالعات اسطوره‌شناسی قفقاز به شمار می‌آید. ویژگی‌های شوشلان -از جمله زایش از سنگ، پیروزی در نیمروز (اوج نیروی خورشید)، ازدواج با دختر خورشید، و نبرد با موجوداتِ نماد زمستان و تاریکی- به وضوح با صفات میترا قابل مقایسه است. داستان نبرد شوشلان با چرخ بالساگ، که خود نماد خورشید است، بازتابی از کشمکش میان آیین طبیعت‌گرایانه کهن و باورهای مسیحی‌شده نوین است.

آبایف (۱۹۹۰) در مقدمه حماسه «نارت‌نامه» که به اساطیر قوم نارت می‌پردازد، ویژگی‌های خورشیدی شوشلان را چنین توصیف می‌کند: «نخست-زاده شدن از سنگ، ویژگی‌ای است که به راحتی به خدایان خورشید نسبت داده می‌شود. خدای خورشیدی نامدار آسیای صغیر، میترا، از صخره زاده شد. او را حتی petrogenes، یعنی «زاده سنگ»، می‌نامند. همچنین ازدواج شوشلان با دختر خورشید نیز بر ماهیت خورشیدی بودن او دلالت دارد. در شماری از داستان‌ها که نبرد شوشلان با دشمنان را روایت می‌کنند، آمده است که او پیروزی را در نیمروز به دست آورد؛ ویژگی‌ای دیگر از خدای خورشید، زیرا نیمروز اوج نیروی خورشید است» (Абаев, 1990: 35).

بررسی تطبیقی سیمای شوشلان و میترا نشان می‌دهد که هر دو حامل نور و عدالت هستند و بسیاری از ویژگی‌های مشابه فرهنگی و اسطوره‌ای را به اشتراک می‌گذارند؛ از ویژگی قهرمانی، اتصال مستقیم به خورشید و نیروی حیات‌بخش، حضور در مناسک دینی گرفته تا نقش محافظت از نظم کیهانی. بنابراین می‌توان آنان را نمایندگان یک سنت اسطوره‌ای بزرگ‌تر دانست که توسط فرهنگ‌های گوناگون، در قالب‌هایی متفاوت، اما مضمون‌های مرکزی مشترک بازتاب یافته‌اند. پیوند این دو اسطوره و تأکید بر ویژگی‌های خورشیدی آنها، می‌تواند به درک عمیق‌تر ارتباطات دینی و فرهنگی میان ایران باستان، اسلاوها و مناطق همجوار مانند قفقاز کمک کند و گستره‌ای از تعاملات فرهنگی و دینی را که به شکل‌گیری باورهای متنوع، اما مرتبط انجامیده، روشن سازد.

سرنوشت ایزدکده ولادیمیر

شناخت ایزدکده ولادیمیر به صورت کامل تا به امروز میسر نشده است. برخی فهرست ایزدان آن را در «داستان سال‌های دور» تخیل نویسنده گمنام آن تلقی کرده‌اند و برخی آن را الحاقیه‌ای متأخر دانسته‌اند (Иванов & Топоров, 1995: 424). گفتنی است پیش از تمرکز شاهرزاده ولادیمیر بر گردآوری و تنظیم ایزدکده خود، اسطوره‌ها و روایت‌ها در سده‌های نخست هزاره دوم میلادی به صورت شفاهی، توسط داستان‌گویان بی‌سواد، اما ماهر در حفظ و بازآفرینی روایت‌ها منتقل می‌شدند و اطلاعات موجود دربارهٔ دین و اساطیر اسلاوی عمدتاً از متون ثانویه تهیه شده است که اغلب توسط مبلغین مسیحی و غیر اسلاو ثبت شده‌اند و شاید بازتاب دقیقی از باورهای اصلی نبوده‌اند. یافته‌های

باستان‌شناسی مربوط به بت‌ها و مکان‌های مقدس اسلاوی نیز بسیار اندک هستند، لذا امکان جعل یا الحاق بخش‌های جدید به متون کهن، طرح شده‌است. با این حال، بخش‌هایی از باورهای قدیمی و مناسک دینی اسلاوی از طریق آداب، ترانه‌ها و روایت‌های فولکلوریک در میان ملت‌های اسلاوی تا به امروز حفظ شده‌اند.

در هر صورت سرنوشت ایزدان ایزدکده ولادیمیر تا سال‌ها اسرارآمیز باقی مانده بود؛ به‌ویژه سیمارگل که مورخان و زبان‌شناسان تا مدت‌ها هیچ‌شناختی از آن نداشتند. اولین تلاش برای تفسیر نام سیمارگل در سال ۱۹۱۶ توسط گالکوفسکی انجام شد که آن را با پرندۀ مقدس اسطوره‌شناسی ایرانی، «سیمرغ» مقایسه کرد که نام آن با تغییرات آوایی وارد زبان روسی شده‌است (Гальковский, 2013). اما کتاب او در بحبوه جنگ جهانی اول، به فراموشی سپرده شد. بعدها ترور^{۲۲} مشخص کرد که سیمارگل درواقع خدایی مشابه با خدای دانه‌ها و کشت‌های ایرانی بوده که خیلی زود از آیین بت‌پرستی روس‌ها حذف شده و از این‌روی برای محققان ناشناخته باقی مانده‌است. ظاهر این ایزد، شبیه شیردال ایرانی است که تصاویر آن همراه با تصاویر پریان دریایی به‌شکل نیمه‌پرنده در هنر روسی در سده‌های ۱۱-۱۲ مورد استفاده قرار می‌گرفته‌است (Рыбаков: 1967).

بنابراین در فهرست ایزدان «داستان سال‌های دور»، پنج خدای انسان‌شکل و یک خدای سگ‌مانند که حامی دانه‌ها و جوانه‌ها بوده، ذکر شده‌است. می‌توان حدس زد که سیمارگل به‌صورت یک برجستگی اضافی، در کنار موکاش قرار گرفته باشد.

پژوهشگران همچنین کوشیده‌اند کارکردهای موکاش و اسطوره‌های مرتبط با آن را نیز بازسازی کنند. برخی آن را با رطوبت در ارتباط دانسته و او را الهه زمین، آب‌ها و باروری قلمداد کرده‌اند. زبان‌شناسان روس، این اسم را مؤنث دانسته‌اند و به‌همین دلیل، آن را الهه تصور کرده‌اند (Михайлов: 2017). از نظر زالیزنیاک، موکاش ریشه در آناهیتای ایرانی دارد و در ارتباط با «آب» است (Зубов: 1981).

اما سرنوشت ایزدکده ولادیمیر به کجا انجامید؟ ولادیمیر پس از آن که در سال ۹۸۸ مسیحیت را به‌عنوان دین رسمی روسیه اعلان کرد، دستور داد بت‌ها را از بین برند؛ برخی را خرد کردند و برخی را سوزاندند (Михайлов, 2017: 53). در «داستان سال‌های دور» (81: 2012) آمده‌است که او کلیسای سنت‌واسیلی را در مکانی که بت‌ها قرار داشتند، بنا کرد. در سال ۱۹۷۵ در جریان حفاری‌ها در تپه استاروکیفسکایا^{۲۳}، بنیان یک سازه کشف شد. باستان‌شناس مشهور روسی ریباکوف، معتقد بود این سازه محل قرارگیری بت‌های ایزدکده کی‌یف بوده و ادعا کرد که در آن پنج برآمدگی با اندازه‌های مختلف به‌وضوح مشخص شده‌است: یکی بزرگ در وسط، دو تایی کوچکتر در کناره‌ها و دو تایی بسیار کوچک در نزدیکی برآمدگی‌های کناری...». اما پژوهشگران بعدی نسبت به ادعای ریباکوف دیدگاه

^{۲۲}. Тревер (Trever)

^{۲۳}. Старокиевская гора (Starokievskaya gora)

انتقادی داشتند (Васильев, 1999: 28). خود معبد توسط باستان‌شناسان کشف نشد، همان‌طور که هیچ شواهدی از قربانی‌ها یافت نشد (Русанова & Тимрщук, 2007: 59).

نتایج

پژوهش حاضر با تمرکز بر ایزدکده ولادیمیر در روسیه باستان، به تحلیل تأثیر کیش خورشید ایرانی با مهرپرستی بر باورها و نمادهای دینی و اسطوره‌ای این منطقه پرداخت و این نتیجه حاصل شد که ایزدان خورس و داژدبوگ، که در ایزدکده ولادیمیر جایگاه ویژه‌ای داشته‌اند، دارای ریشه‌ها و کارکردهای مشترکی با کیش خورشید ایرانی هستند. تحلیل زبان‌شناختی واژگان مرتبط با این ایزدان، به‌ویژه «خورس» با منشاء ایرانی، و مقایسه اسطوره‌ای میان تولد داژدبوگ و داستان زایش میترا از سنگ، بر این ادعا دلالت دارد. همچنین نقش نمادین اسب در آیین‌های تدفینی روسیه باستان، هماهنگ با مفهوم ارابه خورشیدی مهر در ایران و جوامع هندواروپایی، مؤید ارتباط عمیق فرهنگی میان این دو تمدن است. باوجود محدودیت شدید در میراث باستان‌شناسی و تاریخی روسیه باستان به علت پذیرش مسیحیت و سرکوب آیین‌های باستانی، یافته‌های موجود از متون تاریخی و زبان‌شناسی، گواه بر تأثیر مهرپرستی بر ساختارهای مذهبی محلی و باورهای خورشیدی در این منطقه می‌باشد. در نهایت، می‌توان استنتاج کرد که تعاملات فرهنگی میان ایران باستان و روسیه باستان در قالب نمادها و اسطوره‌های خورشیدی، پیچیده و چندلایه بوده‌است و باورهای خورشیدی و نمادهای مهرپرستی در ایزدکده ولادیمیر، میان سنت‌های دینی ایران باستان و روسیه باستان وجوه اشتراک و پیوندهای تاریخی ایجاد کرده‌اند که به برخی نقاط تاریک تاریخی این حوزه اشاره شد و با تمرکز بر ایزدکده ولادیمیر در روسیه باستان، نشان داده شد که باورهای خورشیدی موجود در این ایزدکده تا حد قابل توجهی تحت تأثیر کیش خورشید ایرانی، به‌ویژه مهرپرستی، قرار داشته‌اند و تحلیل‌های زبان‌شناختی و اسطوره‌شناختی واژگانی مانند «خورس» و «داژدبوگ» که نقشی محوری در این ایزدکده داشته‌اند، اهمیت ریشه‌های ایرانی و تطابق آن با ویژگی‌ها و اساطیر مهر را برجسته ساخت. همچنین، پیوند نمادین اسب در آیین‌های تدفینی روسیه باستان با مفهوم ارابه خورشیدی مهر، بیانگر نمونه‌ای از تبادل فرهنگی و دینی میان ایران باستان و روسیه باستان است. با وجود محدودیت مستندات باستان‌شناسی و تاریخی ناشی از سرکوب گسترده کیش‌های پیشین بعد از پذیرش مسیحیت در روسیه، تحلیل متون تاریخی همچون «داستان سال‌های دور» و «کلامی درباره لشکرکشی ایگور»، امکان بازشناسی نقش میراث خورشیدی مهرپرستی در ایزدکده ولادیمیر را فراهم آورد. بنابراین، باورهای خورشیدی ایزدکده ولادیمیر، تجسمی از تعامل و انطباق فرهنگ‌ها و آیین‌های مؤثر در شکل‌گیری هویت دینی و اسطوره‌ای مناطق هندواروپایی شرقی است.

منابع

- برقبنانی، زهرا (۱۳۸۳). بررسی ادیان ایران باستان؛ با تأکید ویژه بر آئین میترائیسم. مجله تاریخ پژوهی، ۱۸ (۱)، ۱۵۰-۱۳۶.
- تزری، رحیم (۱۴۰۳). آیین مهر در ایران باستان، ایزد عهد و پیمان، روشنایی، جنگاوری، پاکی و ناآلودگی. مطالعات ایلام شناسی، ۹ (۲۹)، ۹۶-۱۳۶.
- جلالیان، مینا (۱۳۹۷). حضور نمادهای باستانی ایران (نمادهای مهری-میتراپی) در فرهنگ و هنر غرب و تداوم آن در دوران اسلامی و مسیحی. هنر و تمدن شرق، شماره ۱۹، ۳۸-۴۹.
- جعفری، حسین علی (۱۳۹۶). تأثیر مهرپرستی بر مسیحیت. تحقیقات مدیریت آموزشی، شماره ۳۱، ۱۶۳-۱۴۹.
- رضاییان ابرقویی، علی؛ جدیدی، ناصر و یوسف جمالی، محمدکریم (۱۳۹۹). میتراپرستی در ایران و روم. مجله تاریخ (دانشگاه آزاد اسلامی واحد محلات)، ۴ (۵۸)، ۲۷۹-۳۰۳.
- روشن ضمیر، بهرام (۱۳۹۵). پرستش میترا در ایران پیش از ساسانیان. مجله جندی شاپور، پاییز، ۲ (۷)، ۴۰-۲۳.
- سرخوش کرتیس، وستا (۱۳۷۳). اسطوره‌های ایرانی، ترجمه عباس مخبر، تهران: نشر مرکز.
- سعادت‌فر، فرزانه؛ محرری، امیر (۱۳۸۵). تأثیر جشن‌های آیین مهر در فرهنگ ایران و جهان. فقه و تاریخ تمدن، شماره ۷ و ۸، ۱۰۱-۱۱۸.
- عرب گلپایگانی، عصمت (۱۳۷۶). اساطیر ایران باستان، تهران: هیرمند.
- عسگری، زهرا؛ قافله‌باشی، سید اسماعیل و قاسم‌زاده، سیدعلی (۱۳۹۹). کهن‌الگوی قربانی در آیین‌های مهرپرستی و زرتشتی با محوریت قربانی‌شدن گاو. فرهنگ و ادبیات عامه، ۸ (۳۱)، ۷۳-۹۵.
- فیروزمندی شیرجین، بهمن؛ طاهری، محمدحسین و رفیعی، نغمه (۱۳۹۶). هندواروپاییان، هندوایرانیان، خاستگاه و مهاجرت با تکیه بر مطالعات باستان‌شناسی. مطالعات ایرانی، ۱۶ (۳۱)، ۱۸۴-۱۶۷.
- قلی‌زاده، خسرو (۱۳۸۸). باره پهلوانی در اساطیر هندواروپایی. پژوهشنامه زبان و ادب فارسی (گوه‌ر گويا)، ۳ (۱)، ۱۰۳-۱۲۲.
- کلباسی‌اشتری، حسین؛ فتوحی‌اهلی، فهیمه (۱۳۹۹). تأثیر آئین میترائیسم بر دین مسیحیت. علوم انسانی و اسلامی در هزاره سوم، ۱ (۱)، ۵۲-۶۲.

گراوند، سعید؛ هاشمپور، امیر (۱۴۰۰). بررسی مقایسه‌ای مراحل سلوک در کیش مهر و مکتب یوگه. پژوهش‌های ادیانی، ۹ (۱۸)، ۱۲۱-۱۴۱.

ملینکا، تاتیانا (۱۳۸۰). ریشه‌شناسی نام‌های ایرانی خدایان اوکراینی. ترجمه علی‌رضا خداقلی‌پور. تاریخ روابط خارجی، شماره ۹، ۱۰۷-۱۱۱.

References

- Asgari, Zahra, & Ghafelebashi, Seyed Esmail; & Ghasemzadeh, Seyed Ali (2020). The Ancient Pattern of Sacrifice in Mithraic and Zoroastrian Rituals with a Focus on the Sacrifice of the Bull. *Journal of Popular Culture and Literature*, 8 (31), 73-95. (in Persian)
- Barghbani, Zahra (2004). A Study of Ancient Iranian Religions with Special Emphasis on Mithraism. *Journal of Historical Research*, Spring 2004, No. 18, pp. 136-150. (in Persian)
- Borisoff, C. L. (2014). «Non-Iranian origin of the Eastern-Slavonic god Xürsü/Xors», *Studia mythologica Slavica*. 17: 9-36.
- Dumezil, Georges. (1930). *Légendes Sur Les Nartes*, suivies de cinq notes mythologiques, par. Paris.
- Firuzmandi Shirejin, Bahman; Taheri, Mohammad Hossein; and Rafiee, Naghmeh (2017). Indo-Europeans, Indo-Iranians, Homeland and Migration Based on Archaeological Studies. *Iranian Studies*, Volume 16, Issue 31, pp. 167-184. (in Persian)
- Geravand, Saeed and Hashempour, Amir (2021). A Comparative Study of the Spiritual Journey Stages in Mithraism and the Yoga School. *Religious Research*, Vol. 9, No. 18, pp. 121-141. (in Persian)
- Gholizadeh, Khosro (2009/1388). The Steed of Heroes in Indo-European Mythology. *Research on Mystical Literature (Gohar Goya)*. Vol. 3, No. 1 (1), pp. 103-122. (in Persian)
- Jafari, Hossein Ali (2017). The Influence of Mithraism on Christianity. *Educational Management Research*, No. 31, pp. 149-163. (in Persian)
- Jalalian, Mina (2018). Presence of Ancient Iranian Symbols (Mithraic Symbols) in Western Culture and Art and Their Continuation in Islamic and Christian Eras. *Eastern Art and Civilization*, No. 19, pp. 38-49. (in Persian)
- Kalbasi Ashtari, Hossein, and Fotouhi Ahli, Fahimeh (2020). The Impact of Mithraism on Christianity. *Humanities and Islamic Studies in the Third Millennium*, Vol. 1, No. 1, pp. 52-62. (in Persian)
- Melinka, Tatiana (2001). The Etymology of Iranian Names of Ukrainian Deities. Translated by Alireza Khodaqolipour. *Foreign Relations History*, Issue 9, pp. 107-111. (in Persian)

Rezaeian Abrghouei, Ali; Jadidi, Naser; and Yousefjamaali, Mohammad Karim (2020). Mithraism in Iran and Rome. *History Journal (Islamic Azad University, Mahalat Branch)*, Autumn 2020, No. 58, pp. 279-303. (in Persian)

Roshanzamir, Bahram (2016). Worship of Mithra in Iran Before the Sassanian Era. *Jundi-Shapur Journal*, Autumn, Year 2, No. 7, pp. 23-40. (in Persian)

Saadatifar, Farzaneh, and Moharreri, Amir (2006). The Impact of Mithraic Festivals on Iranian and World Culture. *Jurisprudence and Civilization History*, Spring and Summer 2006, Nos. 7& 8, pp. 101-118. (in Persian)

Tezri, Rahim (2024). Mithraism in Ancient Iran: The God of Covenant and Oath, Light, Warfare, Purity, and Impurity. *Ilamology Studies*, Vol. 9, No. 29, pp. 96-136. (in Persian)

Абаев, В. И. (1990). Нарты, осетинский героический эпос в трёх книгах. Книга 1. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы.

Апрелева, В. А. (2006). «Феномен Руси в контексте солярной мифологии». *ВЕСТНИК КГУ* №3: 12-19.

[Афанасьев, А. Н.](#) (1982). [Свет и тьма](#) // [Древо жизни](#). [Медведева](#) Ю. М. Избранные статьи. Москва: [Современник](#).

Белова, О. В. & В. Я. Петрухин. (2019)». Почитание «чужих» богов: историко-этнографические заметки». *Этнография* № 3: 86-108.

Бесков, А. А. (2020). «От мифов древности к мифам историографии: проблема древнерусского бога Хорса как симптом болезни науки о мифах». *Вестник Томского государственного университета. История* № 66: 118-129.

Бесков, А. А. (2010). *Восточнославянское язычество: Религиоведческий анализ*, Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing.

Бутков, П. (1821). «Нечто к Слову о полку Игореве». *Вестник Европы* № 21: 34-65.

Васильев, М. А. (1999). *Язычество восточных славян накануне крещения Руси: Религиозно-мифологическое взаимодействие с иранским миром. Языческая реформа князя Владимира*, Москва: Индрик.

Гальковский, Н. М. (2013). *Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси*, Москва: Академический проект.

Грищенко, В. В. (2009). «Славянское язычество и мифология». *Аналитика культурологии* № 1: 242-246.

Динцес, Л. А. (1936). *Русская глиняная игрушка. Происхождение, путь исторического развития*, Москва: АН СССР.

Евдокимов, А. Ю. (2016). «Язычество древних славян и неоязычество: проблемы изучения русской истории». [Вестник Московского](#)

[государственного лингвистического университета. Гуманитарные науки](#) 2016: 154-161.

Зубов, Н. И. (1981). «[О теониме Мокошь](#) // Этимологические исследования». [Свердловск](#) 2: 149-160.

Иванов, В. В. & В. Н. Топоров. (1995). Хорс // *Славянская мифология: энцикл. Словарь*, Москва: Эллис Лак.

Иванов, В. В. & В. Н. Топоров. (1965). *Славянские языковые моделирующие семиотические системы*, Москва: Наука.

Исайчев, С. А. (2020). «Ревизия пантеона древних славян». *Известия Иркутского государственного университета, Серия Политология. Религиоведение* 33: 122-129.

Килимник, С. (1994). *Український рік у народних звичаях в історичному освітленні*, Киев: Обереги.

[Клейн, Л. С.](#) (2004). [Воскрешение Перуна. К реконструкции славянского язычества](#), СПб.: Евразия.

Козловская, Е. В. (2016). «О ранних формах религиозности: материалы в помощь преподавателю». *Гуманитарные исследования* № 3 (12): 87-90.

Кузьмина, Е. Е. (1977). *Распространение коневодства и культа коня у ираноязычных племен Средней Азии и других народов старого Света // Средняя Азия в древности и средневековье*, Москва: Наука.

Кутарев, О. В. (2016). «Славянский Дажьбог как развитие индоевропейского Бога Сияющего Неба (Дьеус-Патер)». *Философия и культура* № 1 (97): 126-141.

Леснова, Е. Е. (2017). «Верховные боги в мифологии славян». *Форум молодых ученых* № 6 (10): 1114-1117.

[Мансикка, В. Й.](#) (2016). [Труды по религии восточных славян](#), Москва: Форум.

Михайлов, Н. А. (2017). [История славянской мифологии в XX веке](#), Москва: [Институт славяноведения РАН](#).

Морозова, Т. П. (2019). «Конь-солнце в славянской языческой мифологии». *Вестник славянских культур* 52: 53-64.

Пашин, С. С. (2024). «Языческие боги восточных славян по данным древнерусских письменных источников». *Вестник Удмуртского университета. Серия история и филология* 34: 987-996.

Петрашин, С. С. (2016). «Древнерусский Хорс в функции громовержца». *Вестник Русской христианской гуманитарной академии* 17: 118-127.

Прейс, П. (1841). «Донесение г. Министру Народного Просвещения, из Праги, от 26 Декабря 1840 года». Журнал министерства народного просвещения ХХІХ: 31-52.

Пушкин, А. С. (2014). *Руслан и Людмила*, Москва: ДА! Медиа, 2014.

Пятаева, Н. В. (2015). «Индоевропейский корент *Dŏ-и праславнский теоним Дажьбог: этимология и семантика». *Язык и культура* 2015: 89-97.

[Русанова, И. П. & Б. А. Тимошук. \(2007\). *Языческие святилища древних славян*, Москва: Ладога-100.](#)

Рыбаков, Б. А. (1967). «Русалии и бог Семаргл-Переплут». *Археология* № 2.

[Фасмер, М. \(1986\). *Дажь \(d\) ъбог* // *Этимологический словарь русского языка*, Москва: Прогресс.](#)

[Telegraf. by, 11. 7. 2011. В Херсонской области после протеста священников демонтировали скульптуру языческого бога](#) [Архивная копия](#) от 3 декабря 2013 на [Wayback Machine](#).

Слово о полку Игореве, (1950). под ред. В. П. Адриановой-Перетц. Москва: АН СССР.

Повесть временных лет, (2012). Пер. с древнерусского [Д. С. Лихачёва](#), СПб.: [Вита Нова](#).